

МІСЦЕ СВОБОДИ В ІЄРАРХІЇ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

В статті аналізуються різні підходи до визначення поняття свободи, а також місце свободи в ієрархії моральних цінностей. Свобода розглядається як одна з найвищих моральних цінностей, яка лежить в основі виховання моральної особистості, що співвідноситься з основними завданнями сучасної освіти.

The article is devoted to the analysis of different approaches to the definition of the notion of freedom and the place of freedom in the hierarchy of moral values. Freedom is considered as one of the highest values which forms the basis of the upbringing of moral person, that corresponds to the main tasks of modern education.

Постановка проблеми

Відповідно до провідних тенденцій в освіті, таких як гуманізація, демократизація, утвердження особистоцентричної освітньої парадигми, все більшого значення в різних педагогічних системах набуває необхідність формування аксіологічного світогляду, вміння приймати самостійні рішення, відстоювати власну точку зору, керуючись загальнолюдськими цінностями, прищеплення яких відбувається у процесі навчання і виховання.

Однією з найвищих цінностей в різних педагогічних системах впродовж століть виступає свобода, яка у сучасних умовах розглядається як найважливіша ознака демократії. Свобода у соціальному ракурсі співвідноситься з такими поняттями як політична рівність, політичний плюралізм, вона є міцним правовим захистом громадян. Характерними і важливими для демократичного суспільства є також свобода преси та інших засобів масової інформації, свобода вибору громадянами своїх представників до органів державної влади. Через акцентування уваги учнів в процесі навчання і виховання на цих аспектах свободи відбувається формування в них активної громадянської позиції, в основу якої покладена свобода. У такому разі особистість буде відчувати свою значимість як члена суспільства, здатного брати участь і впливати на суспільні процеси. Активна громадянська позиція передбачає, перш за все, відповідальне усвідомлене ставлення до себе, своїх думок, вчинків, а з точки зору суспільства – відповідальне ставлення до інших, до своєї сім'ї, до природи і т. і. Все це дає підстави стверджувати, що свобода виступає однією з тих загальнолюдських цінностей, які об'єднують різні педагогічні системи.

Аналіз наукових поглядів учених на проблему дослідження

Різні філософи, педагоги, психологи (І. Кант, А. Шопенгауер, С. Кіркегор, В. Віндельбанд, Е. Фромм) намагалися виділити у визначенні свободи різні типи, різновиди свободи, навіть створити її класифікацію. У концепціях І.Канта

свобода посідає особливе місце і завжди співвідноситься з іншими категоріями.

Мета статті

Висвітлення питань щодо місця свободи в ієрархії моральних цінностей.

Виклад основних положень дослідження

Реалізація цінності свободи, яка інтегрується з толерантністю, лояльністю, гідністю, самовдосконаленням, доброзичливістю, щирістю, відповідальністю у демократичному суспільстві відбувається через поважне ставлення до прав і поглядів інших людей, готовності до мирного вирішення конфліктів.

Свобода виступає однією з найвищих цінностей, без якої процес формування високоморальної особистості виявляється неможливим: «Свобода є необхідною умовою процесу формування високоморальної особистості, збереження її моральної гідності. Вона розглядається як найвища людська цінність усіх епох, поколінь, педагогічних систем» [6 / 322]. І.Фіхте вважав, що свобода є ніщо інше, як шлях до поновлення людства. Тільки за її допомогою людство може наблизитися до своєї головної мети — побудови відношень вільно та у відповідності з розумом. Саме тому формування свободи має стати невід'ємною складовою процесу виховання та освіти, сприяти розвитку гуманістичної поведінки і світогляду та стати, за словами Ф.Ніцше, природним почуттям.

Категорія свободи є досить складною, оскільки може вживатися у різних значеннях. Вона може бути моральною, фізичною, інтелектуальною, економічною, психічною, психологічною, психофізичною, етичною, цивільною, академічною, політичною, метафізичною. Під економічною свободою К.Мангейм розуміє звільнення від суспільної залежності, а політичну він трактує як право діяти за власною волею та користуватися правами людини [7 / 604].

Існують також «свобода вибору», «свобода преси», «свобода совісті», «свобода віросповідання», «свобода навчання», «свобода слова». В залежності від контексту свобода виступає «матеріальною» у Штала, «конкретною» у Г.Гегеля,

«позитивною» у А.Мюллера. Свобода могла позначати також здатність вільно обирати з двох можливостей, а також здатність звільнитися від ірраціонального [3 / 156].

У дослідженнях багатьох філософів, педагогів, психологів свобода займає центральне місце в ієрархії цінностей поряд з добротою, справедливістю, чесністю, щирістю, співчуттям. Свобода – це основоположна риса людини як творчої особистості. Вона дає кожній людині можливість вибору: вибору певних можливостей, певного шляху, добра чи зла. Згідно з християнською точкою зору, добро є одним з основних атрибутів Бога, а зло – це відхід від Божественного, спотворення його волі. Таким чином свобода – це те, що даровано Богом людині. Вона вільна обирати сама, яким шляхом йти, шляхом добра чи зла, але вона також повинна чітко усвідомлювати ті наслідки, які матиме цей вибір. Тому основна свобода для людини – це внутрішня свобода, свобода її духу, яка ґрунтується на певних духовних цінностях добра, істини, краси. Відомі філософи підтримували цю думку. І.Кант вважав, що в основі людських вчинків повинен лежати так званий моральний категоричний імператив: «Максима твоєї волі повинна відповідати основі загального законодавства» [11 / 24]. Тобто, людина повинна діяти і ставитись до інших людей так, як хотіла би щоб ставилися до неї. Свобода не може існувати без моралі і морального обов'язку, вона зумовлює певне моральне зобов'язання, так само і мораль передбачає свободу. І.Кант підкреслював, що якщо б не існувала свобода, то не існувала б і мораль. Вчинок є моральним, якщо він був здійснений в ім'я закону, тобто самої «форми», а не «матерії», а це означає, що «моральне» і «вільне» передбачають одне одного [12 / 85]. Значущість і особливість свободи полягає в тому, що її не можна розглядати ізольовано від інших моральних цінностей. Паралельно з формуванням свободи відбувається процес формування моральної свідомості і аксіологічного світогляду.

Г.Гегель, як і І.Кант, називав свободу найвищою цінністю, критерієм реальності, внутрішньою необхідністю, оскільки все відбувається через неї та заради неї. Він стверджував, що свободу та самоствердження можна вважати сенсом людського життя. Якщо деякі філософи заперечували існування «абсолютної» свободи, то Г.Гегель, навпаки, вказував, що вона існує і це є дух чи, інакше кажучи, духовна сутність людини. Від реальної глибини цієї сутності, від поглиблення духу, в якому полягає само-визволення, залежить сенс життя. Це означає, що, з одного боку, свобода є критерієм реальності, а з іншого, – це

ідеал, який реально існує, але не може повністю реалізуватися [4 / 255-259]. Г.Гегель уточнював, що абсолютною свободою є, якщо розглядати її з точки зору філософського мислення. У реальному житті вона обмежена. Окрім того, він не відрізняє поняття свободи та волі, а визнає їх абсолютно тотожними, до яких має наближатися людина, щоб досягти самовдосконалення та «самопоглиблення», оскільки смисл життя полягає у досягненні та реалізації свободи, тобто у розкритті волі. Великого значення при цьому надається самовизначенню, під час якого душа змінюється і стає волею: Воля є справжня душа: духовний «геній самості», вільний у своєму тілесному організмі [4 / 287]. Воля має свої особливості, функції, мету. Г.Гегель виділяв різні типи волі в залежності від ставлення людини до себе та навколишнього середовища: зріла та незріла воля; прихована (*an sich*) та неприхована (*an und für sich*); одинична та загальна; суб'єктивна та об'єктивна. Різні типи волі поєднує намір досягти свободи, моральності, розумного раціонального ставлення до себе та інших людей [4 / 289-296].

Формування свободи суб'єкта в умовах виховного процесу ускладнюється через багатозначність поняття, його динамічність, а також відсутність єдиного загально визнаного визначення, незважаючи на багаточисельність існуючих. Погляди науковців співпадають відносно того, що свободу не можна розглядати як автономну категорію, оскільки вона пов'язана з іншими поняттями. Г.Гегель пов'язував свободу з мисленням, Ф.Ніцше – з волею, І.Кант – з моральним обов'язком. Найвище за все І.Кант цінував свободу думки як окремий тип свободи. Людина, яка у своїх думках вільна, коли вона досягне рівня вільного розуму, буде здатна діяти вільно [1 / 9]. А.Шопенгауер, вводячи свободу до системи вищих цінностей, поділяв її на фізичну, інтелектуальну та моральну. Фізичну свободу він трактував як відсутність матеріальних перешкод. Інтелектуальну свободу – як здатність думати. А як синонім моральної свободи А.Шопенгауер вживав вираз *liberum arbitrium*, яким позначав свободу волі [8 / 323].

С.Кіркгор вважав, що існує свобода волі та справжня позитивна свобода. Свободу волі він трактує як здатність робити вибір, завдяки чому людина стає більш моральною [5 / 247]. Тому категорія вибору посідає значне місце в системі цінностей С.Кіркгора. Вибір між добром та злом він називає єдиним та абсолютним і наголошує на тому, що саме при цьому особистість набуває моральності. Головним є не сам результат чи факт вибору, а бажання, енергія, рішучість, з якою це робиться, оскільки

правильний вибір сприяє зміцненню особистості. У випадку неправильного вибору енергія та рішучість допоможуть досягнути та виправити власні помилки. За С.Кіркегором, вибір – це акт чи процес боротьби за свободу шляхом зміцнення характеру особистості.

В працях Е.Фромма також значна увага приділяється дослідженню свободи. Свобода, по Е.Фромму, як мета існування пов'язана з іншими поняттями: людина, любов та здатність любити, які самі по собі можуть виступати найвищими моральними цінностями. Особливостями свободи є: визначення людського існування, тому людське існування і свобода нерозривні; зміна поняття свободи в залежності від того, як людина усвідомлює саму себе як незалежну й окрему істоту; поєднання зі світом через любов і творчість; зв'язок з людським мисленням; діалектичний характер процесу її розвитку, індивідуальне її зростання; неоднозначність характеру. Е.Фромм розглядав свободу з різних боків: вона може бути позитивною – «свобода чого-небудь», та негативною – «свобода від чого-небудь». «Позитивна» свобода – це поєднання зі світом та самим собою через працю, любов, реалізацію інтелектуальних можливостей. «Негативна» свобода – це розрив між особистістю та оточуючим світом [10 / 40]. Е.Фромм більше схиляється до переваги позитивного значення поняття свободи, яка виступає необхідною умовою щастя. У такому контексті під свободою йдеться про можливість реалізовувати свої наміри, тобто про перспективу саморозвитку та самовдосконалення відповідно до законів суспільства. Людина є вільною, коли вона себе реалізує, її свідомість та діяльність активні, тому що у такому випадку людина сама собою є джерелом життя.

Особливого значення набуває дослідження проблеми свободи у роботах німецького філософа та педагога В.Віндельбанда, який розглядав її не лише з позиції моралі, а також релігії, права та психології. Як одну з форм свободи він розглядав моральний ідеал і зазначав, що свобода може набувати цієї форми, коли йдеться про її нормативний зміст.

В.Віндельбанд створив власну класифікацію свободи, у якій основною є свобода волі, тому що вольові вчинки зумовлюють ступінь свободи дій, свободи вибору та бажань. Отже, за В.Віндельбандом свобода волі поділяється на свободу дій, вибору і бажань. Свобода волі є однією з найголовніших моральних категорій, оскільки є «особливою формою проблеми свободи» [2 / 49]. Цього висновку він дійшов, детально аналізуючи волю і виділивши три її основні фази або стадії. Перша стадія – виникнення окремих бажань; друга – власне процес вибору, який здійснюється

шляхом урівноваження бажань, і третя стадія – дія. Відповідно до цього В.Віндельбанд назвав їх стадіями бажання, вибору та дії. В залежності від відношення волі до навколишнього світу, перша стадія є пасивною, друга – внутрішньою, а третя – активною. До особливостей свободи він відносить, перш за все, її подвійний характер. Щодо питання зв'язку поняття свободи з іншими філософськими категоріями перевага надається відповідальності, оскільки ступінь свободи зумовлює ступінь моральної, релігійної та правової відповідальності людини за свої вчинки. Співзвучно з категоріями «бути» і «мати» Е.Фромма, В.Віндельбанд вказував на багатозначність функцій поняття. «Вільними», на його думку, можуть бути: стан, тобто можливість здійснення вільних вчинків; сила, коли її розвиток гармонізує з законами розвитку природи; жива істота, що рухається відповідно до власної природи [2 / 13].

Але всі якості, особливості, функції лише підкреслюють «відносність» свободи. На відміну від С.Кіркегора В.Віндельбанд вважав, що поняття «справжня свобода» чи «абсолютна свобода» не існує, а існує свобода від чого-небудь, у якій і виявляється подвійний характер. Говорячи про свободу від чого-небудь, розуміємо залежність, тобто несвободу від чогось іншого. Отже, свобода, за В.Віндельбандом, поділяється на свободу дії, яка трактується як фактично існуюча здібність людини та процес переходу від бажання до дії; свободу вибору, тобто таку діяльність, за якої постійні мотиви впливають на прийняте рішення; свободу хотіння, яка пов'язує обидва види свободи [2, с.21, 91, 100]. Детальне вивчення свободи дій вказує на ще одну поряд з відносністю особливість свободи – її обмеженість. Головним принципом, який реалізує цей тип свободи є психофізичний, але саме фізичні можливості є межею, далі якої свобода простягатися не може. З одного боку, свобода обмежується фізичним станом та можливостями, тобто існує зовнішня межа, з іншого боку, існує моральне покарання, яке є внутрішнім фактором обмеження свободи [2 / 31].

Людина ніколи не наблизиться до етичного ідеалу, якщо вважатиме, що моральні принципи та норми обмежують свободу вибору. І, навпаки, свободу вибору можна вважати передумовою досягнення ідеалу моральної свободи, якщо вона сама здатна обмежувати себе. Таким чином, цінність кожної окремої людини у моральному розумінні залежить від того, наскільки тісно у її свідомості співвідносяться поняття свободи вибору та моральної свободи. В.Віндельбанд виступав проти таких цілей, заради яких треба відмовитись від моралі, хоча і визнавав, що

обмеження свободи та моральність можуть завдати великої шкоди моральній людині у боротьбі за існування, коли інші керуватимуться антигуманними цінностями.

Отже, процес формування свободи суб'єкта є синтезом багатьох процесів свідомості та підсвідомості і виступає метою та найвищою моральною цінністю, до якої людство намагається наблизитися протягом століть. Але свобода має й негативний відтінок (Е.Фромм, М.Денгофф). В останні часи все більше говорять про необхідність обмеження свободи та створення балансу між свободою та порядком, оскільки свобода без самообмеження призводить до знищення свободи та деградації людини. М.Денгофф вважає, що звільнення свободи від будь-якого роду обмежень веде до повної втрати норм моралі та етики, а людина, яка живе за принципами такої свободи, стане нігілістом і гедоністом. Зростання свободи є позитивним процесом, коли йдеться про побудову правового суспільства, свободу поглядів, рівноправність громадян. Але на свободу не повинна розповсюджуватися максимізація, яка є домінуючим принципом сучасного життя. Свободу слід обмежувати традиціями, етичними нормами та нормами поведінки в суспільстві, які виступають вагомими факторами суспільної стабільності та гармонійності.

Специфіка поняття свобода виявляється в тому, що воно співвідноситься із іншими загально-людськими цінностями, такими як необхідність, відповідальність, пізнання. Але особливо тісний зв'язок існує між поняттями свобода і відповідальність. Г.Герц вважав, що свобода і відповідальність об'єднують активні суспільні дії людей в єдине ціле. Відповідальність – це вимога до людини, яка полягає у здатності передбачити результати свого вибору, об'єктивно оцінювати свої дії та аналізувати їх. Для відповідальності велике значення має вибір як основа дії, від якого залежить розвиток особистості. Моральний вибір і відповідальність є проявом свободи у тому випадку, коли служать суспільному прогресу [9, с. 46]. Відповідальність є логічним наслідком свободи. Чим більше знає людина, тим більше зростає її свобода, а відповідно і її відповідальність. Реалізувати власну свободу можна лише через врахування волі і прагнень інших людей, поваги до їх свободи, а це передбачає відповідальне і поважне ставлення як до себе, так і до інших.

Висновок

Таким чином, моральний стан людства залежить від рівня сформованості моральних якостей кожної окремої особистості, які мають стати внутрішніми і природними. Система моральних якостей – це певна сукупність загальнолюдських

цінностей, які формують життєву позицію і впливають на вибір поведінки. Однією з найвищих моральних цінностей в різних педагогічних системах виступає свобода, але не лише як філософська категорія. Вона набуває соціального значення, оскільки пов'язана з особистістю і суспільством.

Зв'язок свободи з особистістю розкривається через вплив свободи на формування інших цінностей і ціннісних орієнтацій особистості, таких як можливість вибору, солідарність, справедливість, толерантність, терпимість. Головним завданням свободи у поєднанні з відповідальністю є служіння суспільному прогресу, тому формувати вільну особистість слід не на основі підходу до свободи і відповідальності як абстрактних категорій, а на основі комплексного підходу до системи моральних цінностей взагалі, розкриваючи зв'язок свободи з іншими поняттями і суспільними процесами.

Література

1. *Богдан С.В.* Ценностные аспекты нравственного воспитания подростков в современной социокультурной ситуации / Форум «Дети. Молодёжь. Общество.» Преимущество поколений как основа формирования духовных ценностей молодежи. – Челябинск, 2000. – 67 с.
2. *Виндельбанд В.* О свободе воли. – Минск.: Харвест; М.: АСТ, 2000. – 208 с.
3. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: Пер. с англ. и франц. – М.: Прогресс, 1990. – 495 с.
4. *Ильин И.А.* Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека. – В 2-х т. – СПб.: Наука, 1994. – Т. – 542 с.
5. *Киркегор С.* Наслаждение и долг: Пер. с датского П. Ганзена. – К.: Air Land, 1994. – 504 с.
6. *Левченко Т.І.* Розвиток освіти та особистості в різних педагогічних системах. – м. Вінниця: Нова Книга, 2002. – 512 с.
7. *Манхейм К.* Диагноз нашего времени.: Пер. с нем. и англ. – М.: Юрист, 1994. – 700 с.
8. *Меньшиков В.М.* Педагогика Эразма Роттердамского: открытие мира детства. Педагогическая система Хуана Луиса Вивеса: Учебное пособие. – М.: Народное образование, 1995. – 136 с.
9. Нравственные проблемы развития личности / Под ред. А.И.Титаренко. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 143 с.
10. *Фромм Э.* Психоанализ и этика. – М.: ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. – 568 с.
11. *Чупрій Л.* Моральні цінності як основа відродження української нації // Рідна школа. – 2003. – №10. – С. 23-25.
12. *Этика Канта и современность / Сост. П.Лайзанс.* – Р.: Авотс, 1989. – 228 с.